М. О. Дудніков
канд. філол. наук, доцент

ОБРАЗ ХРИСТА В РОМАНАХ НА ІСТОРИЧНУ ТЕМУ

Статтю присвячено ролі образу Христа в романах на історичну тему. Підкреслюючи історичність цього образу, який із морально-духовним стрижнем особистості, що опинилася в складній ситуації, пов'язаний як із розгулом тоталітарної системи, так і з рівновагою взаємних беззаконь у суспільстві. Вивчаються романи М. Булгакова «Майстер і Маргарита». І. Багряного «Сад Гетсиманський», Ю. Домбровського «Факультет непотрібних речей», Ч. Айтматова «Плаха» в контексті зіставлення світських і релігійних домінант при аналізі художнього тексту.

Увага світських письменників до особи Ісуса Христа є фактом безперечним. Він стає літературним персонажем багатьох художніх творів, оскільки талановиті митці слова розуміють, що сила добра укорінюється не тільки в природі людини, істоти роздвоєної й суперечливої, а живиться з Джерела, яке відтворило всесвіт і підтримує його.

Професор богослов'я Андрій Кураєв зауважує: «Людина може заблукати у дзеркальному лабіринті культурних образів. Вона може написати есе на тему «Євангельські сюжети у творчості російських символістів» і при цьому забути, що, крім «образів Христа» є сам Христос і до Нього можна звернутися прямо і на «ти». Тоді людина належить до спільноти тих, про кого апостол Павло сказав: «Завжди вчаться, але ніколи не можуть прийти до пізнання істини»» (2 Тим. 3,7) [7, 54]. Тому значущість Христа як художнього образу доцільно розглядати під історичним, а не міфічним кутом зору. Професор бібліознавства Манчестерського університету Ф. Ф. Брюс зауважує: «Нікому не забороняється грати в теорію міфічності Христа, але ті, хто займається цим, суперечать історичним свідоцтвам. Для неупередженого фахівця існування Христа настільки ж не викликає сумніву, як і Юлія Цезаря. Теорії «міфу про Христа»поширюються людьми від історії далекими» [9, 71]. Підставою для ствердження думки про історичність особистості євангельського Ісуса Христа є як законоположені книги Нового Заповіту, повністю присвячені опису життя Ісуса Христа та Його вчення, причому два варіанти викладено очевидцями (євангелістами Матфієм та Іоанном) та нехристиянськими істориками І та ІІ століть. Римський історик Корнелій Тацит (народився 52-54 рр. від Різдва Христова) писав про смерть Христа і про римських християн (Аннали, кн. XV, розділ 44). Іудейський історик Йосиф Флавій (народ. 37 р. від Р.Х.) також писав про Христа: «У цей час жив Ісус, мудра людина, якщо тільки справедливо називати його людиною, оскільки він здійснював дива і був учителем мужів, які радісно сприймали істину. Він прихилив до себе багато євреїв і язичників. Він був Христос, і коли Пілат по навчанню головуючих серед нас осудив його на розп'яття, ті, хто любив його, спочатку не відмовилися від нього, бо він з'явився до них живим на третій день згідно з віщуванням пророків, які говорили про ці й про десять тисяч інших див, пов'язаних із ним. Плем'я ж християн, що отримали від нього своє ім'я, живе й до сьогодні» (Стародавності, кн. XVIII, розділ 33 – початок II століття).

Список свідчень про Ісуса Христа нехристиянських письменників першого та другого століть можна продовжити: римський історик, судовий чиновник при імператорі Адріані, хронікер імператорського дому Світоній; правитель Віфанії в Малій Азії Пліній Молодший; юрист і богослов із Карфагену Тертулліан; один із перших авторів-неєвреїв, що згадували про Христа, був Талл; історик І століття Флегон, єврейські Талмуди та багато інших джерел. Важливу роль відіграють кумранські рукописи, книги Ісаї, знайдені в 1947 р. в Кумранській печері поблизу Мертвого моря. Вони на тисячу років старші, ніж найдавніші з раніше відомих рукописів (980 р. н.е.),

більше 95% тексту дослівно співпало з канонічною давньоєврейською Біблією, що дійшла до наших часів.

В останньому виданні Британської енциклопедії особистості Ісуса Христа присвячено 20 тисяч слів – більше ніж Аристотелю, Цицерону, Олександру Македонському, Юлію Цезарю, Будді, Конфуцію, Магомету або Наполеону [9, 72-77].

З літературознавчого аспекту зазначеної проблеми слід підкреслити, що пріоритетною основою дослідження образу Христа повинна бути канонічна, ортодоксальна концепція, оскільки саме релігійна домінанта насичує художній текст етичними та моральними імпульсами, стає фундаментом художніх, теоретичних зображень і трансформацій. При цьому важливо вивчити функції та визначити закономірності звернення сучасної літератури до євангельського сюжетно-образного матеріалу. Слід уточнити, що є сутнісною основою звернення світової культури до особистості Ісуса Христа, наскільки відтворення «літературних Євангелій» етично виправдано, якщо пам'ятати, що «за часів Христа, при всьому прогресі у сфері думки, людство не отримало жодного морального ідеалу» [10, 124].

Значна кількість тлумачень євангельського образу пов'язана перш за все з особистістю письменника, який намагається художньо-екзигетично осмислити особистість Засновника християнства та його вчення, з творчою манерою і своєрідністю художнього світобачення автора. З цього приводу О. Гарнак сказав: «...є дещо зворушливе у тому, як кожен бажає знайти в цьому Ісусі Христі себе самого зі своєю точкою зору та зі своїм особливим колом інтересів або, врешті-решт, довести свою близькість до нього» [4, 2].

Наприклад, М. Булгаков, син професора богослов'я, говорячи про Христа в романі «Майстер і Маргарита», перемежовує євангельський сюжет з історичними подіями. Письменник показує Христа як звичайну, добру, довірливу та простодушну людину. В цьому уподібненні письменник вбачає ідеал людського життя, певне втілення справжньої природи людини. Саме він висловлює мрію про благоденство на землі. Ієшуа Га-Ноцрім (антропонім Ієшуа Га-Ноцрім з'явився внаслідок синтезу компоненту *Уєшуа* – в грецькій транслітерації це ім'я виглядає як *Ісус-Спаситель* – та компонента *Ноцрім* – так у Талмуді називається Ісус Христос та Його послідовники) говорить Понтію Пілату, що «...будь-яка влада є насильством над людьми і що настане час, коли не буде влади ні кесарів, ані жодної іншої влади. Людина перейде до царства істини та справедливості, де взагалі не буде потрібна жодна влада» [3, 358].

Автор роману не заглиблюється у священну історію в широкому християнському розумінні, акцент робиться на розмові Христа з Пілатом, щоб підкреслити вічний конфлікт особистості з системою. Діалог Ієшуа Га-Ноцрі та Понтія Пілата проектується на історичні події, що відбувалися в Радянській країні у 30-і роки XX століття: на Ієшуа було зроблено донос, а за цим обов'язково повинно відбуватися покарання – явний алюзійний засіб, що нагадує про сталінську тиранію. Спільність тоталітарних систем різних епох і країн полягає в їх сумній якості повторюватися в часі.

В образній структурі роману Ю. Й. Домбровського «Факультет непотрібних речей» також простежуються біблійні мотиви, і в романі також немає самостійного євангельського прошарку. Розповідь про Христа органічно вплітається автором в основну дію: у розмови та суперечки героїв. У романах Ю. Домбровського та М. Булгакова перегукуються дві епохи: тридцяті роки минулого століття та епоха зародження християнства. Відчувається прагнення авторів утвердити ідею перемоги людяності та духовності над тиранією. Так, Ю. Домбровський торкається питань про сутність зла та природу людини. Особисті страждання, пережиті автором у сталінських таборах, сприяли психологічно точній передачі страждань Георгія Михайловича Зибіна – «хранитель старожитностей», ученого-інтелігента – та внутрішнього стану перед стратою Христа. З'являється тема Христа й антихриста. В одному з епізодів роману Сталін читає заведену на нього охоронним відомством справу. В ній зазначено особливу прикмету цього злодія: «на лівій нозі другий і третій пальці зрослися». Мітка антихриста, як сказав йому хтось у семінарії. Христос і антихрист як символи вічних понять добра і зла посідають чільне місце і структурі роману. Біблійні сюжети виконують у художніх текстах, як правило, функцію символів, що передають таємний смисл, нібито щось закладено в глибинах душі. К. Г. Юнг писав, що людству «по праву належить спадщина християнської символіки, тільки ми її десь розгубили. Ми дозволили занепасти побудованому нашими батьками дому. Той, хто позбавився історичних символів і не здатний задовольнитися «ерзацом», залишається сьогодні в тяжкому становищі. <...> Гірше того, вакуум заповнюється абсурдними політичними та соціальними ідеями, головною ознакою яких є спустошеність... Врешті-решт, ми звертаємося до мудрості всіх часів і народів і виявляємо, що все дійсно цінне вже давно висловлено найпрекраснішою мовою» [12, 106–107].

Сутність подвигу Ісуса в романі пояснюється необхідністю відновити віру в людину. Світ до Христа, як вважає персонаж роману Андрій Куторга, «смертельно втомився і зневірився». У нього не було сил жити. В роки правління «вождя народів» людина була психологічно і морально знівечена, потрібен був приклад досконалого людського життя. Слід визнати, що «мотив поклоніння повній абсолютній цінності є невід'ємною якістю самої людської природи» [10, 241]. Саме християнське віровчення говорить про гармонійне поєднання божественного і людського начала в іпостасній єдності особистості Ісуса Христа. Необхідна відправна точка, щоб відродити людську душу. Протиотрутою аморальності Ю. Домбровський вважає реанімацію євангельської моральності: щоб повернути віру в людину, необхідно було слідувати прикладові Христа. Шляхом мучеництва йде головний герой роману Зибін. Він не слухає старого Буддо, який радив підписати неправдиві звинувачення, аби спасти своє життя й уберегти себе від страждань. Без страждання немає очищення і спасіння. Мейстер Еккарт запевняє: «найшвидший кінь, який доставить вас до досконалості, є страждання» [10, 410].

Сюжетним стрижнем роману слід вважати перемогу Зибіна над біснуватими силами. У творі наведено цитату з Біблії: «Той, хто знищив одну душу, знищив увесь світ, а той, хто спасає невинного, спасає все людство» [5, 62]. Повторюючи подвиг Христа, люди, чисті серцем, спасають людство, причому, як це проілюстровано в романі Домбровського, вони не завжди чинять опір Системі, але самим фактом свого існування протистоять тиранії. Донощик Куторга саме в цьому вбачає причину переслідувань Зибіна: щоб не мулив очей своєю порядністю» [5, 421].

Біблійні мотиви органічно пов'язані з сюжетами, де людина знаходиться на межі буття і небуття й відчайдушне шукає спасіння, намагаючись знайти його у. Вседержителя. (Доречно згадати українське прислів'я «Як до горя – так до Бога».) Образ Христа присутній у романі постійно. Так, дід Середа в розмові про давньоримську монету мимохідь згадує Понтія Пілата, помилково зараховуючи його до римських імператорів. Але ж цей сюжет має алюзивний характер. Відомо, що грек Гермідій обіймав посаду біографа правителя Іудеї, а також писав біографію Пілата. Відносно римської монети Гермідій писав, що невдовзі перед стратою Христа повинні були чеканити монету з великим зображенням кесаря Тиверія з одного боку і з маленьким зображенням Пілата з другого. В день суду над Христом, коли дружина Пілата надіслала до нього людей, через яких переконувала чоловіка не виносити смертного вироку Христу (Мф. 27; 19), вона, за словами Гермідія, спитала Пілата про міру спокутування провини, якщо засуджений ним дійсно Син Божий, а не злодій. Пілат пообіцяв, що у випадку воскресіння Христа він відмовиться від чеканки свого зображення на монеті. Зрозуміло, що бути зображеним на монеті вважалося в Римі за честь. Свою обіцянку Пілат виконав. Після подій, пов'язаних із Христовим Воскресінням, Пілат відмовився від свого зображення на монетах. Це повідомлення Гермідія має підтвердження: із римської нумізматики відомо, що в Єрусалимі в цей час було виготовлено монети із зображенням кесаря з одного боку і без зображення Пілата з другого. Тому фраза в романі, на перший погляд малозначуща, має глибинний смисл, вона підсилює значення Христа, дає можливість відчути вселенську масштабність цієї особистості.

Тема наслідування людиною подвигу Христа продовжується в романі Ч. Айтматова «Плаха». Один із головних персонажів цього твору Авдій Калістратов намагається зупинити зло, тим самим спасти носіїв зла – наркоманів і браконьєрів. «Визволити душі цих людей із-під влади пороку, розкріпачити їх, розкрити їм очі на самих себе, визволити від постійного переслідування жаху, отруйного їх як отрута, що розлилася у повітрі, – ось чого хотілося Авдію Калістратову» [1, 131]. Спочатку Авдія побивають «гінці» за анашею, яких він не зміг переконати відмовитися від цього зілля, а потім його розпинають молодчики з «хунти» Обер-Кандалова.

Ч. Айтматов використовує такий художній засіб, як історичний синхронізм, «коли людина здатна жити розумово в декількох часових втіленнях, розділених інколи століттями й тисячоліттями» [1, 59]. На фоні

роздумів Авдія виникає художньо осмислена картина євангельського сюжету – суперечка Ісуса Христа і Понтія Пілата. Ісус говорить Пілату: «Для того я народився на світ, щоб послужити людям незгасаючим прикладом. Щоб люди сподівалися на моє ім'я і йшли до мене крізь страждання, через боротьбу із злом у собі із дня в день, через огиду до пороків, до насильства та кровожерливості, так згубно вражаючими душі, не заповнені любов'ю до Бога, а стало бути, до подібних собі, до людей» [1, 55].

Квінтесенцією оповідання є сцена розп'яття Авдія. Відбувається таїнство спокутування гріхів людських, які бере на себе наш герой, що зазнає катувань (Цицерон назвав розп'яття найжахливішою з усіх страт, які придумали люди).

Авдій обрав хресний шлях. У чому полягав смисл його страждань? Страждання є показником недосконалості світу, але одночасно й знаряддям подолання цієї недосконалості – «...тільки через нього відбувається перемога вселенського Смислу і Добра над світовим Хаосом» [1, 410]. Уподібнення Авдія Христу, бажання духовно до Нього піднятися переконливо й органічно вплітається в сюжетну канву роману через призму історичного синхронізму: на тлі подій XX століття відбувається розмова Христа з Пілатом: «...смисл існування людини в самовдосконаленні духу свого, – вище цього немає мені в світі. У цьому краса розумного буття – із дня в день все вище сходити по нескінченним приступкам до сяючого вдосконалення духу» [1, 55].

Складається стійке враження, що твори, в сюжеті яких присутній образ Христа, мають спільну серцевину, вони стосуються майже одних і тих же проблем. Це можна сказати про твори не тільки російської, а й інших літератур. У цьому плані показовим є роман І. Багряного «Сад Гетсиманський», після його публікації ім'я цього українського письменника стало відомим усій Європі. Назва твору стосується символічного місця, де чекав на смерть Ісус Христос, який поставив ідею вище за інстинкт самозбереження. Навіть у XX столітті у Нього були послідовники. Саме тому історія людства віддзеркалюється в історико-символічному конгломераті біблійної історії. Автор акцентує увагу на важливості ролі звичайних, пересічних громадян у розвитку історичних подій.

Система, щоб знівечити людину, намагається вбити їй у голову антибіблійні заповіді: «Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного» [2, 146], або «Биття визначає зізнання» [2, 146]. Але знаходилися люди, які чинили опір поширенню подібної «моралі», між головним героєм роману Андрієм Чумаком і образом Христа існує жива паралель: їх поєднує особливий багатий внутрішній світ і сила духу. Історія має певну особливість – повторюватися в часі. Психологія представників XX століття схожа з психологією людей початку І століття нашої ери. У «Саду Гетсиманському» є образ – архетип Іуди. На цю роль відверто пропонує о. Яків, який порушив таїнство висвячення, працюючи агентом НКВС. Саме він доніс про зустріч Андрія з братами (ремінісценція «Таємної вечері»). А коли о. Яків був у домі родини Чумаків, то «читав до крику трагічну епопею

мук бентежного живого серця, епопею людської і разом із тим божеської милості перед мученицькою смертю. Читав крик серця про чашу, аби вона минула приреченого...» [2, 22].

Твір має складну композицію: міф та історія перетинаються з документом. З цього приводу Г. Клочек наголошує: «Роман побудовано на реальному життєвому матеріалі, який був добре знайомий і пережитий Багряним. Його зауваження, що «всі прізвища в цій книзі, як то прізвища всіх без винятку змальованих тут працівників НКВС і тюремної адміністрації, а також усі прізвища в'язнів (за винятком лише кількох змінених), є правдиві», має важливий сенс, тому що настроює читача на сприймання твору як документа [6, 43].

Стосовно використання І. Багряним міфологем Т. Литвиненко слушно вважає, що «через посередництво різноманітних міфологем відбувається поступове будування вічної моделі зради. Саме використання образів-архетипів, алюзій і ремінісценцій дає змогу розмити автобіографічні та конкретно-історичні риси, піднявши твір до масштабів вічної проблеми знищення і воскресіння Духу людського» [8, 46].

На тлі цієї боротьби й виникли трагічні рядки в романі І. Багряного: «Людина – найвеличніша з усіх істот. Людина – найнещасніша з усіх істот. Людина – найпідліша з усіх істот» [2, 247]. Саме образ Христа, який ми спостерігаємо в сюжетах творів, допомагає людині піднятися до величі.

При зверненні письменників до складних соціально-психологічних проблем простежується їхнє прагнення доторкнутися до істинно ідеального образу людського життя – «образу образів», яким зможе вимірити себе людина, отримати моральний або просто життєвий орієнтир у лабіринтах земного існування.

«Розчинити» євангельський сюжет у сучасних текстах непросто. Поки що сучасним письменникам це зробити не вдалося, вийшли лише своєрідні євангельські або біблійні вставки. Євангельський сюжет неначе чинить опір трансформаційним процесам, оскільки вони не мають потреби в художніх доповненнях: «вище того світла, яке світить в Євангеліях, людство не підніметься» (Гете). При вивченні романів «Майстер і Маргарита», «Факультет непотрібних речей», «Плаха», «Сад Гетсиманський» мимоволі виникає відчуття, що весь рід людський фатально котиться в прірву самознищення. Звернення художньої літератури до образу Христа пов'язане, перш за все, з ідеєю відродження, спасіння й оновлення, люди потяглися до «імені святого», якого позбувся світ. Після тривалої перерви в сучасній літературі відбувається своєрідне «друге пришестя» Христа. Коли в романі Ч. Айтматова «Плаха» Пілат запитав Ісуса про друге пришестя, то Він відповів: «Не я прийду, воскреснувши, а ви, люди, ... до мене з'явитесь у непізнаних прийдешніх поколіннях. І це буде моє друге пришестя» [1, 55].

І хоча цей вислів не співпадає з канонічним варіантом, художня література виконує благу місію, акцентуючи увагу на тому, що образ Христа не вкладається в схеми й однозначні характеристики. При цьому ми повинні

читати сучасні романи, де присутній художній образ Христа, так, щоби, як сказав М. Пришвін, одним оком дивитися крізь себе на Христа, а другим – на сучасне своє повсякденне життя.

Список використаної літератури

1. Айтматов Ч. Плаха: Роман // Роман-газета. – 1987. – № 11-12. – 112 с.
2. Багряний І. Сад Гетсиманський: Роман. – К. : Дніпро, 1992. – 528 с.
3. Булгаков М. Избранные произведения в двух томах. – Мастер и Маргарита : роман. – К. : Дніпро, 1989. – 750с.
4. Гарнак А. Сущность христианства. – СПб., 1907. – 223 с.
5. Домбровский Ф. Факультет ненужных вещей: Роман // Новый мир. – 1989. – № 8-11.
6. Клочек Григорій. Романи Івана Багряного «Тигролови» і «Сад Гетсиманський»: Навчальний посібник. – Кіровоград: Степова Еллада, 1998. – 80 с.
7. Кураев А. Школьное Богословие. – М.: Благовест, 1997. – 311 с.
8. Литвиненко Т. «Сад Гетсиманський» Івана Багряного як твір доби неоміфологізму // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях і колегіумах. – 2002. – № 5. – С. 39–46.
9. Макдауэлл Джон. Неоспоримые свидетельства: исторические свидетельства, факты, документы христианства. – М. : Совaминко, 1990. – 320 с.
10. Франк С. Л. Реальность и человек: Метафизика человеческого бытия. – Париж : МСА-press, 1956. – 416 с.
11. Цветник духовный: Назидательные мысли и добрые советы, выбранные из творений мужей мудрых и святых. – Репринтное воспроизведение 1909 года. – М., 1991. – 240 с.
12. Юнг К. Г. Архетип и символ. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.

Summary

The article is dedicated to the role of the image of Christ in historical novels. The historicity of this image is underlined, it is moral and spiritual modal of the person, who finds lamely in a difficult puritan, connected both with the raiding of totalitarian system of the power and with the blame of interlay lessens in the society. The novels «Master and Margaret» (by M. Bulgakov), «Gethsemane garden» (by I. Bagryany), «The Faculty of Unnecessary Things» (by Yuriy Dombrovsky) and «The Block» (by Ch. Aitmatov) are investigated in the context of comparison of secular and religious dominant at the analysis of the literary text.